

МАВЖУДА ҲАМИДОВА
НИГОРА СУЛАЙМОНОВА

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИ

ایسکی اوزبیک یازوی

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгаши қарори билан нашрга тавсия этилган.

М. Ҳамидова, Н. С. Лармонова. Эски ўзбек ёзуви: услубий қўлланма. – Т.: «Yurist-media markazi» нашриёти, 2009 йил. – 156 бет.

Мазкур қўлланма бакалавриятнинг «5141100 – Ўзбек тили ва адабиёти» ва «5140600 – Тарих» таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган бўлиб, эски ўзбек тили ва ёзуви фанининг асослари, араб имлоси, матнни тўғри ўқиш ва шарҳлаш ҳамда ҳуснихат техникасини эгаллаш каби ўқув топшириқлари тизимидан иборат

Тақризчилар:

*Азизхон Қайюмов,
ЎзР ФА академиги,
филология фанлари доктори,
профессор, Беруний номидаги
Давлат мукофоти лауреати:*

*Иномжон Азимов,
филология фанлари
номзоди, доцент.*

ISBN 978-9943-337-45-9

© «Yurist-media markazi» нашриёти, 2009 йил.

Умуминсоният маданияти пойдеворини яратишда Марказий Осиё, жумладан, Шарқ халқларининг ҳам муҳим хиссаси бор. Марказий Осиёнинг географик жиҳатдан қулай шароитда жойлашиши, мўътадил иқлими, шарт-шароити ва ажойиб табиати қадимда ерлик халқларнинг ўтроқлашиб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шугулланишларига кенг йўл очган. Археолог олимларнинг тинимсиз изланишлари, улар томонидан уюштирилган қазилмалар жараёнида топилган кўплаб далилий ашёлар, қадимий шаҳар вайроналари намуналари, илк санъат асарлари ва маданият осори атиқалари минтақамизда маданиятнинг, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётнинг жуда эрта, бир неча минг йиллар аввал шаклланиб ривож топа борганини исботлайди. Буюк ипак йўлининг ватанимиз ҳудудидан ўтганлиги, у ерларда хунармандчилик ишлари билан бир қаторда, савдо-сотиқ тизимининг ҳам кенг тараққий этишига сабаб бўлган. Натижада, Марказий Осиё Ғарбни Шарқ билан, Эрон, Миср, Юнонистон, Рим ва бошқа мамлакатларни қадимий маданият бешиклари бўлимиш Хитой ва Ҳиндистон давлатлари билан боғлаб турувчи, улар маданиятининг бирлашувини таъминловчи жаҳон савдо йўлларининг муҳим чорраҳасига айланган. Буларнинг натижаси ўлароқ Хоразм, Бухоро, Сўғдиёна, Марғиёна, Фарғона каби ҳудудлар атрофларида турли маданий марказлар юзага келган. Бу тарихий шароит ўз навбатида ватанимизда ўқув тизимининг шаклланиб, тобора мустаҳкамланиб боришини таъминлади.

Манбалардан маълум бўлишича, ўтмишда Хоразм, Сўғд, Парфия, Грек-Бақтрия, Ўрхун Энасой, Уйғур каби қадимий туркий ёзувлар мавжуд бўлган. Машҳур археолог, Хоразмнинг ўтмиш тарихи бўйича мутахассис, профессор С.Толстовнинг маълумотларига қараганда, Хоразм халқи III асрдаёқ ўзининг анча мукаммаллашган ёзув тартибига эга бўлган.

Кейинги археологик изланишлар, қазилмалар суғд ёзувида битилган ҳужжатларни, Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудлари, Сибир, Мўғулистон, Тожикистон ва бошқа жойлардан турк даврига оид битиктошларни аниқлашга имкон берди.

1889 йили рус тадқиқотчи олими Н. М. Ядринцев Ўрхун дарёси қирғоғидаги Кошо-Цайдам воҳасидан Енисей ёдгорликлариغا нисбатан ҳажман анча катта бўлган битиктошни топишга муваффақ бўлди. Мазкур «Тошкитоб» икки – турк ва хитой тилларида битилган бўлиб, у турк хони ва унинг укаси шарафига 732 йили қўйилган. Илгари битиклар Енисей бўйидан топилгани сабаб «Енисей ёдгорликлари» деб аталган бўлса, Ядринцев топилмасидан сўнг улар «Ўрхун-Енисей ёдгорликлари» деб атала бошланди. Вакт ўтиши билан ёдгорлиқлар топилаётган жойлар Мўғулистон ва Енисей дарёлари ҳудудидан кенгайиб кетгани ва бу ёдгорлиқлар хатининг график шакллари Европа, Руник битикларига яқин бўлгани сабаб улар «Руник битиклари» деб атала бошлади. Марказий

Осиёнинг қулай шароити, ривож топган маданияти доимо ўзга халқларнинг диққатини жалб қилиб келган ва унинг қайта-қайта забт этилишига сабаб бўлган.

Маълумки, VII аср ўрталарида ислом дини вужудга келди. Араблар бошқа давлатлар қатори Ўрта Осиё, Кавказ бўйлаб ҳам ҳарбий юришлар қилдилар ва пиروvardида мазкур ўлкаларнинг катта ҳудудларини босқинчилик йўли билан қўлга киритдилар. Натижада, VIII асрнинг охирларига келиб катта ҳудудни ўзида мужассамлаштирган, турли тилда сўзловчи халқлардан иборат араб империяси вужудга келди. Бу даврларда Марказий Осиёда араб халифалигининг ҳукмронлиги ва ислом дини каттиқ ўрнашди. Бунинг натижасида қадимий маънавият, дин, маданият, ёзувларга ҳамда олиму уламоларга қарши кескин курашлар авж олди. Хоразм, сугд, турк, қадимий уйғур, ўрхун-енисей каби энг қадимий ёзувлар сиқиб чиқарилди. Араб ёзуви VIII асрдан бошлаб Ўрта Шарқ халқлари учун илм-фан ва давлат ишларида ягона расмий ёзув сифатида ҳукмронлик қила бошлади. Бу аҳвол 100 йиллар чамаси давом этди. IX асрга келиб Марказий Осиёда араб халифалигининг таъсири сусайди ва охир оқибат у мустақилликка эришди, лекин бу узоқ давом этмади. Марказий Осиё доимо жаҳон халқлари диққат эътиборида бўлиб келгани сабаб, энди бу ерларда сомонийлар, хоразмшоҳлар, газнавийлар, салжукийлар, қорахонийлар давлатлари фаолият юрита бошлади. Натижада, Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллар кенг тарқалди. Бу даврда, айниқса, форс тилининг мавқеи кучайиб, у араб тилининг ўрнини эгаллай бошлади. Давлат ҳукмдорлари туркий қавмдан иборат бўлишига қарамай, турк тили омма ўртасида оддий муомала тили бўлиб қолди.

Нихоят, XIV–XV асрларда Темурийлар давлатининг барпо этилиши натижасида араб тили билан бир қаторда форсий ва туркий тилларнинг ҳам мавқеи кучайди. Араб тилидан дин ва фан тили сифатида, форс ва туркий тиллардан кўпроқ илм, бадий адабиёт ва санъат соҳаларида истифода этилди.

Кўринадики, IX асрдан то XX аср бошларигача, тахминан минг йилдан ортиқ бўлган даврда Марказий Осиё халқларининг илм-фан, маънавият, маданият соҳасидаги буюк мероси бизгача асосан араб ва форс, турк тилларида, араб имлосида битилган қўлёзма китоблар шаклида етиб келган. Ана шу бебаҳо ва нодир қўлёзма китоблар туфайлигина Марказий Осиё халқлари авлод-аждодлари қолдирган маданий меросдан баҳраманд бўлганлар. Ана шу қўлёзмалар туфайлигина Марказий Осиёда ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ўзларининг миллий тарихларига эга бўлганлар. Шу қўлёзмалар туфайлигина Марказий Осиё халқлари жаҳон маданияти тарихи тараққиётига ўзларининг муҳим ҳиссаларини қўша олганлар. Ҳозирда она тилимизга Давлат мақомин берилганлиги, унинг халқаро миқёсда обрў-эътибори ортиб бораётгани, ҳаётимизнинг кундан-кунга раванқ топаётгани ана шу қўлёзмалар орқали етиб келган ўтмиш меросимизни ҳар томонлама ўрганиш, улар саҳифаларидаги халқимизнинг

ўтмиш ҳаёти, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, маънавий тафаккури билан боғлиқ қимматли маълумотларни тўплаш ва тадқиқ этиш, қизиқарли воқеалар, тарихий ҳақиқатларни аниқлаш билан боғлиқ бўлган муаммоларни тезлик билан ҳал этиш вазифасини қўяди.

Мустақиллик ҳалқимизнинг маданий, маънавий тараққиётига кенг йўл очиб берган бугунги кунда маданий меросимизни, унинг асосий қилити бўлган араб имлосига асосланган эски ўзбек ёзувини жадаллик билан ўрганишимиз лозим. Зеро, ҳозирги замон ўқувчиси, айниқса, бўлажак адабиёт, тарих, тил мутахассислари ўз халқи тарихини, тили тарихини, фалсафий фикрлар тараққиёти тарихини яхши билиши, идрок этиши, ҳис қилиши учун эски ўзбек ёзувини пухта эгаллаган, бу ёзувнинг ўзига хос хусусиятларидан хабардор бўлган бўлиши керак.

Мазкур ўқув қўлланма биздан олдин яратилган бошқа қўлланмалардан тузилиши жиҳатидан соддалиги, берилган ҳар бир мисолнинг талабага таниш, яъни ўтилган ҳарфлар юзасидан олингани билан фарқланади. Бу ўқувчининг материални осонлик билан ўзлаштиришига катта ёрдам беради.